

ՀԱՅ ՏՊԱԳԻՐ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏՔԵՐՈՎ*

ՀՏԴ: 02(=919.81)+655.4/.5

DOI: 10.54503/2953-8092.2023.2(2)-57

ՄԱՅԱ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ Հիմնարար գիտական գրադարան

Քանասիրական գիտությունների թեկնածու

ORCID: [0000-0002-7989-0514](https://orcid.org/0000-0002-7989-0514)

Հայերեն տպագիր ժառանգության մի ստվար հատվածը հանգրվանել է Հայաստանի Հանրապետության սահմաններից դուրս՝ աշխարհի ամենատարբեր երկրների գրադարաններում կամ անհատների անձնական հավաքածուներում: Այդ տպագիր ժառանգության հայտնաբերումն ու պահպանումն այսօր գերակա խնդիրներից է: Սույն հետազոտության նպատակն է ընդգծել այս ուղղությամբ աշխատանքների կազմակերպման կարևորությունը, ներկայացնել այն հիմնական խնդիրները, որոնք առաջանում են որոնողական և հետազոտական աշխատանքների ընթացքում, հնարավորության դեպքում կազմակերպել այդ ժառանգության վերադարձը հայրենիք:

A significant part of the Armenian printed heritage has been preserved outside the borders of Armenian Republic, in the libraries of various countries of the world or in the personal collections of individuals. Discovering and preserving this printed heritage is one of the top priorities for us. The goal of this research is to emphasize the importance of organizing works in this direction, to present the main problems that arise during these activities, and if possible to organize the return of such treasures to the homeland.

Քանայի բառեր՝ հայկական տպագրություն, մշակութային ժառանգություն, թվայնացում, մատենագիտություն, հայերեն տպագիր գրքեր և պարբերականներ, հավաքածուներ, երկարատև պահպանություն:

* Հոդվածը ներկայացվել է 15.09.2023, գրախոսվել է 08.10.2023, ընդունվել է տպագրության 02.12.2023:

The article was submitted on 15.09.2023, reviewed on 08.10.2023, accepted for publication on 02.12.2023.

Ինչպես հղել՝ Գրիգորյան Մ. (2023), Հայ տպագիր ժառանգության հետքերով, *Լրատու Հայկական գրադարանային ասոցիացիայի*, 2(2), 57-68. [https://doi.org/10.54503/2953-8092.2023.2\(2\)-57](https://doi.org/10.54503/2953-8092.2023.2(2)-57)

How to cite (APA style): Grigoryan M. (2023), Following trages of Armenian Printed Heritage, *Herald of the Armenian Library Association*, 2(2), 57-68. [https://doi.org/10.54503/2953-8092.2023.2\(2\)-57](https://doi.org/10.54503/2953-8092.2023.2(2)-57)

Ներածություն

Արտերկրում հայ տպագիր ժառանգության պահպանությունն ունի ռազմավարական նշանակություն, և ուղղությամբ անհրաժեշտ է իրականացնել որոնողական աշխատանքներ՝ ավանդական և առցանց տարբերակներով, ցուցակագրել հայերեն տպագիր գրքերն ու պարբերականները, հնարավորության դեպքում կազմել մատենագիտական ցանկեր, ուսումնասիրել Սփյուռքի տարբեր օջախներում պահվող անձնական հավաքածուները, կազմակերպել վտանգված հավաքածուների տեղափոխումը Հայաստանի Հանրապետություն, լուծել օրենսդրական և հարկային այն բոլոր խոչընդոտները, որոնք առաջանում են տեղափոխման ժամանակ:

Սփյուռքում հայերեն տպագիր ժառանգության հայտնաբերումն ու պահպանումը հնարավոր է միայն անհատների, գիտամշակութային տարբեր կառույցների, ՀՀ պետական մարմինների, դեսպանատների, հասարակական կազմակերպությունների համատեղ ջանքերի շնորհիվ: Կարծում ենք՝ անհրաժեշտ է մշակել պետական քաղաքականություն, հակառակ դեպքում աշխատանքները համակարգված և նպատակային բնույթ չեն կրի:

Սփյուռքահայ տպագիր ժառանգության պահպանության առանցքային խնդիրները

Տարբեր դարաշրջաններում, երբ հայ ժողովուրդը պայքարել է գոյատևման, ազգային արժեքների պահպանման համար, գիրքը և գիրը դարձել են կարևոր ազդակներ, անցյալը ներկային կապող և ապագային փոխանցող կամուրջներ: Գրքի, գրի պատմության համատեքստում միանշանակ առանձնացել է հայ տպագիր ժառան-

գությունը, որը սկզբնավորման օրվանից ստանձնել է տվյալ ժամանակահատվածի ձեռքբերումները ապագային փոխանցելու բարդ գործառույթը (ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ 2015, 55):

Վերջին տարիներին հայերեն տպագիր նյութերի հայտնաբերման ուղղությամբ իրականացվում են հետազոտական տարաբնույթ աշխատանքներ, ինչը հնարավորություն է տալիս նաև ուսումնասիրել դրանք: Աշխատանքների արդյունքում ծագում են նաև այդ նյութերի մշակման, պահպանության խնդիրներ, որոնց լուծումն առաջնահերթություն է դարձել մշակութային ժառանգության պահպանության տեսանկյունից: Առ այսօր իրականացված մատենագիտական որոնումներն ու հետազոտական աշխատանքները փաստում են, որ հայ տպագիր ժառանգության մի ստվար հատվածը հանգրվանել է աշխարհի ամենատարբեր երկրների գրադարաններում, սփյուռքահայ գիտական, մշակութային կենտրոններում կամ անհատների անձնական հավաքածուներում: Այդ ժառանգության հայտնաբերումն ու հանրայնացումը խիստ կարևոր է, շատ ավելի կարևոր է դրա պահպանությունը:

Հավաքածուների ուսումնասիրությունը՝ որպես ազգային մշակութային ժառանգության պահպանման գերակա ուղղություն կարևորելուց առաջ նախ պետք է հասկանալ՝ ինչպե՞ս և ինչու՞ է այն հայտնվել աշխարհի ամենատարբեր անկյուններում: Եվ այսպես.

ա. Հայ տպագրության պատմության ձևավորումը տեղի է ունեցել Հայաստանի սահմաններից դուրս: Հայաստանի տարածքում առկա սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական իրավիճակը թույլ չի տվել, որ հայկական տպագրությունը սկզբնավորվի հենց այս տարածաշրջանում: Հակոբ Մեղապարտից հետո հայ գրքարվեստի պատմությունը բուռն զարգացում է ապրել Վենետիկում, Կ. Պոլսում, Հռոմում, Լվովում և այլուր: 17-րդ դարում հայկական գրատպությունը ընդլայնել են աշխարհագրական տարածքները: 18-րդ դարավերջից տպագրական արվեստը սկզբնավորվել և զարգացել է նաև Հայաստանում

անգամ հասարակական, քաղաքական բարդ խնդիրների համա-
տեքստում (ԻՇԽԱՆՅԱՆ 1981, 18):

բ. Սոցիալ-տնտեսական տարաբնույթ խնդիրների պատճառով
17-րդ դարից մեծ չափերի է հասել արտագաղթը: Հայերը հաստատ-
վել են աշխարհի ամենատարբեր անկյուններում և ստեղծել հայկա-
կան միջավայր՝ կյանքը շարունակելու համար: Դիմագրավելով օտա-
րին ծովվելու վտանգին՝ նրանք հիմնել են եկեղեցի, դպրոց, տպա-
րան և մշակութային այլ կառույցներ, որոնք թույլ են տվել չհեռանալ
ագգային մշակույթից, հավատից, լեզվից: Աշխարհի տարբեր վայրե-
րում ձևավորված հայկական գաղթօջախները յուրացրել են տվյալ
երկրի ձեռքբերումները, մասնակցել այդ երկրի քաղաքական, սո-
ցիալական, տնտեսական, մշակութային հարցերի կարգավորման և
զարգացման գործընթացին, այդ ամենը ծառայեցրել հայ ժողովրդի և
սեփական գաղթօջախի շահերին: Որոշ դեպքերում հայերն ավելի
շուտ են յուրացրել այլ երկրների նորարարությունները և տեղայնաց-
րել սեփական գաղթօջախում կամ այն երկրում, ուր ապրում են:
Փաստենք հետևյալը. Աբգար Դ-ի Թոխաթեցին Կ. Պոլսում հայե-
րեն գիրք է հրատարակել դեռևս 1568 թ, իսկ նույն Կ. Պոլսում թուր-
քերեն առաջին գիրքը տպագրվել է 1727 թ.: Միջին Արևելքի առաջին
տպարանը հիմնվել է Լիբանանի Քազահիա վանքում, ուր 1610 թ.
տպագրվել է ասորերեն «Սաղմոսարան» (ՄԻՆԱՍԵԱՆ 1997, 546),
որին հաջորդել է Իրանում տպագրված հայերեն առաջին գիրքը՝
1638 թ., վերջինիս էլ՝ պարսկերեն առաջին տպագիր գիրքը՝ 1830 թ.:
Փաստերը վկայում են, թե ինչ որքան կարևոր է եղել գրքի տպագրու-
թյունը հայ իրականության մեջ (ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ 2015, 57):

գ. Տպագիր ժառանգության ստեղծման և տարածման համար
ազդակ էր նաև գրավաճառ ցանցի առկայությունը: 16-րդ դարից
սկսած՝ հայ վաճառականները քաջ գիտակցել են, թե ինչ կարևոր և
թանկարժեք իրողություն է որևէ նյութի տպագրությունը: Չստվերելով
խնդրի բարոյական կողմը՝ նշենք, որ տպագիր ցանկացած նյութ
նրանք դիտարկել են նաև ֆինանսական տեսանկյունից՝ որպես եկա-

մուտ ապահովող աղբյուր: Հնատիպ, վաղ շրջանի տպագիր նյութերի հիշատակարանների ուսումնասիրությունից պարզ է դառնում, որ գրքերի պատվիրատուները կամ բարերարները եղել են հենց հայ վաճառականները (ԴԱԴԱՅԱՆ 2009, 128): Իրենց իսկ նախաձեռնությամբ տպագրված գրքերը, հետագայում նաև մամուլը, վաճառելու կամ նվիրելու նպատակով նրանք տեղափոխել են այլևայլ երկրներ, կազմակերպել տարբեր նյութերի վերավաճառքը՝ նպաստելով գրավաճառ ցանցի աշխարհագրական սահմանների ընդլայնմանը: Գրավաճառ ցանցն ակտիվացել է հատկապես 19-րդ դարից, երբ կատարելագործվել են տպագրական սարքավորումները, հնարավորություն է ստեղծվել ավելի կարճ ժամանակահատվածում տպագրել ավելի շատ նյութ: Տպարաններին կից կամ առանձին ստեղծվել են գրատներ, գրավաճառանոցներ, գրադարան-ընթերցարաններ, կիրառելի է դարձել բաժանորդագրությունը (ՍՈՒՔԻԱՍՅԱՆ, ՊԵՏՈՅԱՆ 2021, 125-132): Այս ամենը նպաստել է, որ աշխարհի տարբեր ծայրերում տպագրված նյութերը հասանելի լինեն նաև մյուսներին: 19-րդ դարում ակտիվ գրավաճառ կենտրոններ են համարվել Թիֆլիսը, Մոսկվան, Ս. Պետերբուրգը, Կ. Պոլիսը, Շուշին, Վենետիկը, Վիեննան, Փարիզը, Նյու Յորքը և այլն: Շարքը բավական ընդգրկուն է, պարզապես պետք է ընդգծել, որ գրավաճառ ցանցի ակտիվ գործարկման արդյունքում հայ տպագիր գիրքը կամ մամուլը հայտնվել է աշխարհի ամենատարբեր վայրերում՝ հանգրվանելով անհատական հավաքածուներում կամ գրադարաններում (ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ 2022, I):

դ. Հայ տպագիր ժառանգության տարագրությանը միանշանակ նպաստել են պատերազմները, որոնց, ինչպես նաև պարբերաբար իրականացվող կոտորածների, 20-րդ դարասկզբի Հայոց ցեղասպանության հետևանքով թալանվել են հոգևոր և մշակութային կենտրոնները, հարուստ հավաքածուներ ունեցող անհատների տները: Թալանված ողջ ժառանգությունը կամ հայտնվել է տվյալ երկրի գրադարաններում, կամ վաճառվել աշխարհի տարբեր շուկաներում՝

նպաստելով հայ տպագիր ժառանգության տարագրության ծավալի աճին և սահմանների ընդլայնմանը:

Հակիրճ ներկայացնելով հայ տպագիր ժառանգության տարածման պատճառները՝ ընդգծենք, որ արտերկրում այդ ժառանգության պահպանության ուղղությամբ պետք է իրականացնել մշակված, համակարգված գործունեություն: Իհարկե, ցանկալի կլինի այս ուղղությամբ մշակել հայեցակարգ, ինչը հնարավորություն կտա խնդիրը դիտարկել փուլային զարգացումներով, սակայն քանի որ առ այսօր պետական որևէ կոնկրետ քաղաքականություն չի իրականացվել, և խնդրին անդրադարձել են միայն ոլորտի որոշ մասնագետներ, ուրեմն խոսել հայեցակարգի մասին դեռ վաղ է: Մյուս կողմից՝ նմանատիպ վերլուծությունները կարող են դառնալ ապագայի հայեցակարգի առանցքը:

Անհրաժեշտ է հստակ պատկերացնել՝ ի՞նչը պահպանել, ինչպե՞ս պահպանել, ո՞ր ժամանակահատվածին ուշադրություն դարձնել, կարևորել տպագիր միավո՞րը, թե տպագիր անու՞նը: Այս հարցադրումները խիստ կարևոր են՝ խնդիրներին հիմնավոր լուծումներ տալու, հետագայում նաև հայեցակարգ մշակելու համար:

Միանշանակ պետք է պահպանել արտերկրում տպագրված և պահպանվող հայատառ ժառանգությանը՝ կարևորելով տվյալ նյութի տպագրության ժամանակահատվածը: Մինչ այս իրականացված հետազոտական ուսումնասիրություններից պարզ է, որ հայ հնատիպ և վաղ շրջանի բազմաթիվ տպագրություններ ֆիզիկապես հասանելի չեն. պահպանվել են միայն որոշ մատենագիտական տվյալեր (ՈՍԿԱՆՅԱՆ 1988, 864, ԴԱՎԹՅԱՆ 1967, 536): Նմանատիպ հրատարակությունների հայտնաբերումը հնարավորություն կտա ամբողջացնել հայ տպագրության պատմությունը: 1851 թվականից հետո ընդլայնվել են հայկական տպագրության աշխարհագրական սահմանները, ծավալը և տեսականին, գործոններ, որոնք ավելի են բարդացրել դրանց որոնման և ուսումնասիրության ուղղությամբ տարվող աշխատանքները: Հայ տպագրության պատմության որոշ շրջափուլերում

առաջացել են արհեստական բարդություններ, ինչպես օրինակ գրաքննության գործոնը ցարական Ռուսաստանում կամ Օսմանյան Թուրքիայում: Որոշ դեպքերում առգրավվել կամ ոչնչացվել է ամբողջ տպաքանակը կամ պահպանվել է ընդամենը մի քանի օրինակ:

Խիստ կարևոր է հստակեցնել՝ պահպանել տպագիր միավորը, թե անունը: Հարցը բավական տարողունակ է և պետք է ունենա տարբերակված լուծումներ՝ պայմանավորված տարբեր գործոններով: Հայ տպագրության մեջ տպագրական արվեստով, բարդությամբ, հիշատակարաններով առավել կարևորվում են հնատիպ և վաղ շրջանի հրատարակությունները: Նշանակում է՝ մոտեցումը պետք է լինի կոնկրետ և որոշակի. պետք է պահպանել յուրաքանչյուր տպագիր միավորը: 19-րդ դարի երկրորդ կեսից հետո պետք է ուշադրությունը կենտրոնացնել տպագիր անունի պահպանության վրա, քանի որ տպագրական սարքավորումների կատարելագործման, մատչելիության, ծավալի և հնարավորությունների աճի շնորհիվ ֆիզիկապես հնարավոր չէ յուրաքանչյուր միավորի պահպանությունը: Բացառություն են կազմում այն հրատարակությունները, որոնք ունեն արժեքավոր հիշատակություններ, ինքնագրեր, ընծայագրեր, յուրահատուկ են տպագրարվեստի տեսանկյունից:

Տպագիր ժառանգության հետ աշխատանքը ենթադրում է նյութի հայտնաբերում, ուսումնասիրում, պահպանում, հանրայնացում: Արտերկրի հայատառ տպագիր ժառանգության պարագայում այս գործառույթներն ավելի են արժևորվում: Հաշվի առնելով վերը նշված բոլոր գործոններն ու գործառույթները՝ Հայաստանի սահմաններից դուրս գտնվող հայերեն տպագիր ժառանգության պահպանության ուղղությամբ անհրաժեշտ է.

ա. Իրականացնել որոնողական աշխատանքներ՝ ավանդական և առցանց տարբերակներով: Որոնողական աշխատանքները պսակվում են հաջողությամբ, քանի որ ներկայումս՝ համընդհանուր թվայնացման և տեղեկատվական տեխնոլոգիաների զարգացման ժամանակաշրջանում, աշխարհի բոլոր խոշորագույն գրադարաններ

ըը թվայնացնում են գրքերը. դրանց մեջ առկա են նաև հայերեն տպագրություններ: Հայտնաբերվում են այնպիսի տպագիր նյութեր, որոնք չեն ներառվել հայ գրքի համահավաք մատենագիտական ցանկերում և ֆիզիկապես բացակայում են հայաստանյան գրադարաններում: Հետագայում նմանատիպ միավորները փոխանցվում են Հայաստանին նվիրատվության կամ գնումների ձևաչափով կամ դրանց թվային տարբերակները հարստացնում են շտեմարանները¹: Օրինակ, 1512-1800 թթ. տպագրված հայերեն հնատիպ գրքի շտեմարանը աշխարհի տարբեր երկրների գրադարաններից և հայագիտական կենտրոններից կատարված ներբեռնումների շնորհիվ լրացվել է Հայաստանում ֆիզիկապես բացակա գրքերի թվային տարբերակներով (ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ 2016): Գրքերի թվային տարբերակներ են տրամադրվել Նոր Զուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանքի, Մեծի Տանն Կիլիկիո Կաթողիկոսության, Զմմառի վանքի և այլ կենտրոնների գրադարաններից: Ստամբուլի քաղաքապետարանի գրադարանում կատարված ուսումնասիրության արդյունքում լրացվել է հինգ հնատիպ գրքի թվային տարբերակ (ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ 2022, 1-3): 1851 թվականից հետո առկա տպագիր ժառանգության ուղղությամբ ևս իրականացվում են նմանատիպ աշխատանքներ, սակայն այս շրջանից սկսած հայկական տպագրության սահմանների ընդլայնմամբ և ծավալի աճով պայմանավորված ընդլայնվում են որոնողական և հետազոտական աշխատանքների սահմանները:

Միայն թվայնացումը բավարար չէ պատկերն ամբողջացնելու համար, քանի որ դեռևս կան երկրներ, որոնք տարբեր պատճառներով մասամբ են հանրայնացնում իրենց գրադարանային հավաքածուները: Անհրաժեշտություն է առաջանում ուսումնասիրություններ

¹ Տե՛ս «Համահայկական թվանշային գրադարան»

<https://arar.sci.am/dlibra?language=hye> (11.09.2023),

«Հայկական շարունակական հրատարակությունների համահավաք գրացուցակ» <https://tert.nla.am/> (11.09.2023),

«Հայ գիրք» շտեմարան <https://haygirk.nla.am/> (11.09.2023):

կատարել տեղում՝ հաղթահարելով տվյալ երկրների կողմից առաջացրած օրենսդրական կամ արհեստածին այլ խոչընդոտները:

բ. Յուցակագրել հայերեն տպագիր գրքերն ու պարբերականները, հնարավորության դեպքում կազմել մատենագիտական ցանկեր: Առ այսօր կատարված ուսումնասիրությունները փաստում են, որ կան հայերեն գրքեր և պարբերականներ, որոնք չեն ներառվել հայ գրքի և պարբերական մամուլի համահավաք մատենագիտական ցանկերում, որովհետև ժամանակին չեն եղել այն հնարավորությունները, որոնք կան այսօր: Որոշ գրադարաններ կամ հավաքածուներ ունեն նմանատիպ ցանկեր, սակայն դրանք կազմված են սխալներով: Մինչդեռ յուրաքանչյուր գրադարանի կամ հավաքածուի հայերեն գրքերի կամ պարբերականների ցուցակավորումը հնարավորություն կտա ամրագրելու, թե որքան է կազմում այդ տպագիր ժառանգությունը, ինչ վիճակում է գտնվում և ինչքանով է հայտնի հայ և օտարազգի հետազոտողին: Լավագույն օրինակը 2021 թ. ՀՀ ԳԱԱ Հիմնարար գիտական գրադարանի կողմից իրականացված մի ծրագիր էր, որի շրջանակում ուսումնասիրվեց Ստամբուլի քաղաքապետարանի գրադարանի հայերեն հավաքածուն: Հայտնաբերված նորանուն գրքերի թվային տարբերակները ներառվեցին նոր ստեղծված շտեմարանի մեջ, իսկ մատենագիտությունն ամբողջությամբ ներկայացրեց հավաքածուն, առկա միավորների ֆիզիկական վիճակը, յուրաքանչյուր միավորի առանձնահատկությունը (ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ 2022, 544):

գ. Ուսումնասիրել հատկապես Սփյուռքի տարբեր օջախներում պահվող անձնական հավաքածուները: Քաղաքական, պատմական, հասարակական տարբեր պատճառներով հայ տպագիր ժառանգության արժեքավոր մի հատվածը հանգրվանել է մասնավոր հավաքածուներում, որտեղ չկան պահպանության ճիշտ պայմաններ և համապատասխան ցուցակներ: Անհրաժեշտ է հայտնաբերել, ուսումնասիրել նմանատիպ հավաքածուները, գրանցել դրանք, որ-

պեսզի հետագայում հնարավոր լինի վերահսկել այդ հավաքածուների շարժը:

դ. Կազմակերպել վտանգված հավաքածուների տեղափոխումը Հայաստանի Հանրապետություն: Փաստ է, որ հատկապես այն պետություններում, ուր վերջին տասնամյակներում պատերազմների պատճառով հայերը ստիպված են եղել քել երկիրը, պատերազմական գոտում են հայտնվել բազմաթիվ հայերեն տպագիր գրքեր և պարբերականներ, որոնց մեջ առկա են նաև եզակի հրատարակություններ: Նմանատիպ գրքերի ճակատագիրն այսօր անհայտ է կամ վտանգված: Նրանց տեղափոխումը հայրենիք հրատապ է, քանի որ կորուստն անդառնալի կարող է լինել:

ե. Լուծել օրենսդրական և հարկային այն բոլոր խոչընդոտները, որոնք առաջանում են տեղափոխման ժամանակ: Բացի վտանգված հավաքածուներից, Սփյուռքում կան նաև անհատներ, որոնք ունեն անձնական եզակի հավաքածուներ, պատրաստ են նվիրել հայաստանյան գրադարաններին, սակայն տեղափոխման հետ կապված առաջանում են օրենսդրական և ֆինանսական լրացուցիչ խնդիրներ, որոնց լուծումը հնարավոր է միայն պետական աջակցության շնորհիվ:

Ամփոփում

Կարծում ենք՝ Սփյուռքում հայերեն տպագիր ժառանգության հայտնաբերումն ու պահպանումը հնարավոր է միայն անհատների, տարբեր կառույցների և պետության համատեղ ջանքերի շնորհիվ: Սփյուռքի տարբեր կառույցներում և անհատների մոտ պահվող հայատառ տպագիր ժառանգության պահպանությունը առաջնահերթություն է և ունի ռազմավարական նշանակություն Հայաստանի Հանրապետության մշակութային քաղաքականության համատեքստում: Համատեղ իրականացված աշխատանքների արդյունքում հնարավոր կդառնա այդ տպագիր ժառանգության թվայնացումն ու ուսումնասիրությունը, որոշ չափով նաև՝ այդ ժառանգության ներգաղթը Հայաստան:

Օգտագործված գրականության ցանկ

ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ 2015 – Գրիգորյան, Մ. (2015), Հայ գիրքը՝ պատմության քառուղիներում, *Բանբեր Հայաստանի գրադարանների* (Երևան), 1(1), 55-64 [Grigoryan, M. (2015), Armenian Book in the Crossroads of the History, *Bulletin of Armenian Libraries* (Yerevan), 2(2), 55-64];

ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ 2016 – Գրիգորյան, Մ. (2016), «Հայ գիրք» շտեմարանի ստեղծման ուղղությամբ տարվող աշխատանքների վիճակը. զեկույց [Grigoryan, M. (2016), *The Status of the Works being carried out Towards the Creation of the "Armenian Book" Database*. Report]

<https://arar.sci.am/dlibra/publication/290012/edition/266279/content> (11.09.2023);

ԴԱԴԱՅԱՆ 2009 – Դադայան, Խ. (2009), *Ակնարկներ հայ վաճառականության պատմության*, Երևան, 128 [Dadayan, Kh. (2009), *Essays on the History of Armenian Trade*, Yerevan, 128];

ԴԱՎԹՅԱՆ 1967 – Դավթյան, Հ. (կազմ.) (1967), *Հայ գիրքը 1801-1850 թվականներին. մատենագիտություն*, Երևան, Երևան, ՀՍՍՀ Ալ. Մյասնիկյանի անվան հանրապետական գրադարան, 536, 3 [Davtyan, H. (comp.) (1967), *Hay Girky 1801-1850: Matenagitutyun*, Yerevan, Public Library of Armenian SSR after Al. Myasnikyan, 536, 3];

ԻՇԽԱՆՅԱՆ 1981 – Իշխանյան, Ռ. (1981), *Հայ գիրքը 1512-1800 թվականներին*, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ, 152,3 [Ishkhanyan, R. (1981), *Hay Girky 1512-1800 Tvakannerin*, Yerevan, Academy of Sciences of Arm.SSR, 152,3];

ՄԻՆԱՍԵԱՆ 1997 – Մինասեան, Մ. (1997), Հայերէն նորայայտ հնատիպ գրքեր եւ մատենագիտական լրացումներ, *Հասկ. հայագիտական տարեգիրք*, Անթիլիաս, 543-593 [Minasian, M. (1997), Hayeren Norahayt Hnatip Grker ev Matenagitakan Lrats'cumner, *Hask. Hayagitakan Taregirk*, Antelias, 543-593];

ՈՍԿԱՆՅԱՆ 1988 – Ոսկանյան, Ն., Կորկոտյան, Ք., Սավալյան, Ա. (1988), *Հայ գիրքը 1512-1800 թվականներին*, Երևան, ՀՍՍՀ Ալ. Մյասնիկյանի անվան հանրապետական գրադարան, 864 [Voskanyan N., Korkotyan, Q., Savalyan, A. (1988), *The Armenian Book in 1512-1800*, Yerevan, Public Library of Armenian SSR after Al. Myasnikyan, 864];

ՍՈՒՔԻԱՍՅԱՆ, ՊԵՏՈՅԱՆ 2021 – Սուքիասյան, Հ., Պետոյան, Ս. (2021), *Գրադարությունը Արևելյան Հայաստանում 1828-1920 թվականներին*, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 238 [Sukiasyan, H., Petoyan, S.

(2021), *Gratputyuny Arevelyan Hayastanum 1828-1920 Tvakannerin*, Yerevan, Institute of History of NAS RA, 238];

ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ 2022 – Վարդանյան, Ա. (կազմ.) (2022), *Հայ գիրքը Թուրքիայում: Պրակ Ա.*, Երևան, Անտարես, XXI, 514, 9 [Vardanyan, A. (2022), *Armenian Book in Turkey, Vol. 1*, Yerevan, Antares, XXI, 514, 9].

FOLLOWING TRACES OF ARMENIAN PRINTED HERITAGE

MAYA GRIGORYAN

Fundamental Scientific Library of NAS RA

Ph.D. in Philology

Keywords: Armenian Printing, Cultural Heritage, Digitization, Bibliography, Armenian Printed Books and Periodicals, Collections, Long-Term Preservation.

A large part of the Armenian printed heritage has been preserved outside the borders of Armenia, in the libraries of various countries around the world or in the personal collections of individuals. Finding and preserving this printed heritage is considered a priority today. The purpose of this research is to emphasize the importance of organizing work in this direction, to present the main problems that arise during the search and research work, and if possible, to organize the return of this heritage to the homeland.

In order to protect the Armenian printed heritage abroad, it is necessary to conduct searches with traditional and online options, to list Armenian printed books and periodicals, if possible compile bibliographic lists, to study especially the private collections kept in various centers of the Diaspora, to organize the transfer of endangered collections to the Republic of Armenia, to resolve all legal and tax obstacles that arise during relocation.

The discovery and preservation of Armenian print heritage in the Diaspora is possible only thanks to the joint efforts of individuals, various structures and of the state. We think it is necessary to develop a developed state policy, otherwise the work will not be systematic and purposeful.